

УДК 025.7+686.1.057(477)(091)

Віктор Соколов,
кандидат історичних наук, головний бібліотекар
Національної парламентської бібліотеки України

Історико-теоретичні засади вивчення розвитку оправ та інтролігаторства в Україні в контексті еволюції європейського палітурного мистецтва

Досліджено розвиток оправ та палітурного мистецтва в Україні, охарактеризовано основні історичні етапи й техніки, визначено семантичні відмінності в термінології.

Ключові слова: *оправи, інтролігаторство, стародруки, кодикографія, бібліопегія.*

Під час роботи зі стародруками та рукописами, в тому числі з книжковими пам'ятками, працівники бібліотек здійснюють попередній аналіз та науковий опис зовнішньої форми книги, зокрема книжкового блоку (розмір, ширина берегів, шиття, обріз та ін.), характеру з'єднання книжкового блоку та обкладинок його оправи між собою, матеріалів, з яких виготовлено елементи оправи, їхнього розміру, товщини та конфігурації профілю торців, капталу, фурнітури (застібки, середники та інші накладні деталі) тощо. Перед бібліотекарем постають завдання з'ясувати первинна або вторинна оправа, час і місце її виготовлення та ін. Виявлені в ході опрацювання і наукового опису приховані елементи оправи можуть підказати певні факти побутування документа, локалізувати територіально-часові межі його створення, визначити закономірності виробництва та поширення друків, типові ознаки палітурки тощо. Так, наприклад, оправы більшості слов'яно-руських рукописів створено значно пізніше за самі рукописи. Отже, залишаються актуальними питання атрибуції зовнішніх ознак та деталей оправи, часу і місця її створення. При цьому важливе значення має аналіз не тільки конструкції оправ, а й способу їхнього виготовлення, матеріалу оздоблення та художнього оформлення, що мали характерні риси в різні історичні періоди. Певну допомогу в цьому питанні фахівцям книги могло б надати дослідження стародруків, на яких збереглися первинні оправы. Порівняльний аналіз оздоблення первинних оправ рукописних книг та стародруків може стати в нагоді при їхньому подальшому дослідженні та атрибуції, особливо коли відомо, що оправа зроблена в конкретній друкарні. Кодикографія як система про комплексне наукове описування книг розглядає оправа як складову "кодексу" (від лат. "codex" — книга) та як самостійний об'єкт книгознавчого й джерелознавчого дослідження.

У сучасній українській мові слова "оправа", "палітурка", "обкладинка" використовуються як синоніми, не враховуючи історичних особливостей значення цих понять та семантичних відмінностей. У книгознавстві термін "оправа" використовується переважно для характеристики стародавніх оправ (як правило, до XVIII ст. включно), зроблених вручну із застосуванням спеціальної технології, притаманної певному історичному періоду. Оправи XIX—XXI ст., виготовлені на замовлення за давньою технологією, є, звичайно, винятком [5, с. 454]. Поняття "палітурка"

доцільно вживати для характеристики видавничих оправ, що виникли з появою фабричного виробництва наприкінці XVIII — поч. XIX ст., коли процес механізували, а кришки оправи створювали окремо від формування книжкового блоку. Термін "обкладинка" краще застосовувати у значенні захисного покриття з тонкого картону, паперу або плівки, не призначеного для довготривалого застосування. Так само в якості синонімів у побутовій мові вживають поняття "інтролігаторство" та "палітурництво". Семантична різниця між ними така сама, як у вищезазначених особливостях використання термінів "оправа" та "палітурка": для характеристики ремесла виготовлення оправ до XVIII ст. включно послуговуються терміном "інтролігаторство", для видавничих оправ XIX—XXI ст. характерне вживання поняття "палітурництво" (в XIX ст. видавничі оправы постачалися покупцеві навіть окремо від книги, як додаткова послуга). Взагалі слово "інтролігатор" (у значенні "палітурник") згадується в українських архівних джерелах з XV ст. На думку відомого українського історика В. Модзалевського (1882—1920), воно утворилося шляхом поєднання двох латинських слів: "inter" — "між" та "ligo" — "зв'язую" [8, с. 1675—1676]. Слово "палітурник", що позначає назву професії виготовлення оправ, з'явилося в українській мові в XVIII ст., а загальноживимим стало лише в XIX ст., коли ця справа перестала бути ремісничою. Найбільш раннім документом, в якому слово "політура" вжито у значенні специфічної оправи відмінної від традиційної (лат. "politura" — "полірування, обробка"; в ставропольській мові в XVI ст. під поняттям "політурка" розуміли макулатурний папір, який використовували при виготовленні картону шляхом склеювання окремих аркушів цього паперу), є інвентар бібліотеки Львівського Ставропільського братства за 1619 р. В інвентарі 1688 р. слово "палітура" також має вищенаведене значення [2, с. 136—137]. Можливо, через те, що українські інтролігатори вивчали і використовували нові елементи виготовлення оправ в Кракові та Познані, вони почали називати картонні оправы "політурами" ("палітурками").

Оправа книги забезпечує збереження тексту від пошкодження, одночасно виконує функцію естетичного впливу на читача, а її розвиток нерозривно пов'язаний із загальним поступом культури, мистецтва, науки та техніки. На сучасному етапі у джерелознавчих та книгознавчих науках вивчення оправ (кришок, покриття, оздоблення,

металевої фурнітури тощо) виокремилася в самостійну спеціальну історичну дисципліну "бібліопегістику" (або "бібліопегію"), яка займається не тільки історією та мистецтвом оздоблення оправи книги, а й науковим описом і дослідженням оправ рукописних книг і стародруків в контексті їх походження, технології створення і засобу відображення основних етапів суспільно-культурного розвитку [1, с. 80—86]. Звичайно, є певна різниця між археографічним описом оправи та кодикологічним: перший — реєстраційний, в якому зазначено найтипівіші ознаки досліджуваної оправи, другий — подає детальну характеристику як техніки оправлення книги, так і мистецтва її оздоблення [5, с. 454].

Завдяки діяльності вчених різних галузей науки знання про історію розвитку оправи за минулі три століття значно поповнилися. Однак сьогодні залишаються ще малодослідженими як окремі деталі оправи книг, так і оправи певних типів і видів видань та рукописів, зокрема недостатньо вивчені оправи східнослов'янських кирилических книг, хоча перші розвідки з'явилися ще на початку XX ст. Узагалі аналіз оправ рукописних книг нерозривно пов'язаний з дослідженням кирилических стародруків, які увібрали все краще, що було створено в мистецтві оправи рукописної книги [3, с. 81]. Біля витоків вивчення національних особливостей оправи стояли відомі українські історики, книгознавці та мистецтвознавці П. Курінний, В. Модзалевський, І. Свенціцький, К. Широцький, Д. Щербаківський та ін. Розробку загальнометодологічних підходів та методик аналізу оправ здійснено в працях О. Гальченко, А. Гусєвої, Л. Дзєндзелюк, Л. Дубровіної, Я. Запаса, С. Зінченко, Я. Ісаєвича, С. Клепікова, П. Сімоні та ін. Останнім часом дослідженню різних аспектів розвитку оправ в Україні присвятили дисертації О. Гальченко (Київ, 1994), Ю. Станкевич (Львів, 2004), С. Зінченко (Львів, 2007) та ін. Значна робота з вивчення оправ, зокрема слов'янських рукописних книг XIV—XVIII ст., проводиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та у відділі рукописів Львівської Національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. Перелік вітчизняних та російських істориків, книгознавців, документознавців, мистецтвознавців, що аналізують проблеми ідентифікації, реставрації та зберігання оправ, умов та закономірностей розповсюдження, а також вивчають різноманітні питання, пов'язані з характеристикою особливостей створення окремих деталей оправи, її видових ознак, технології виробництва, мистецтва художнього оформлення тощо, нараховуватиме не один десяток осіб. Дослідниками висвітлено історичні етапи розвитку західноєвропейського та українського палітурного мистецтва, визначено стилістичні особливості оправ, розроблено їхню типологію, розкрито специфіку технологічних процесів та комплексу художніх прийомів, які визначають основну концепцію виготовлення оправи, охарактеризовано основні центри та провідних майстрів-палітурників (інтролігаторів), проаналізовано орнаментальні мотиви, іконографію, структуру і стилістику декору тощо. Однак залишається ще багато питань щодо аспектів створення та побутування як окремих оправ, так і певних їх різновидів, що потребують подальшого дослідження та розкриття.

Поява палітурки як твердої оправи книги, яка складається із двох кришок (передньої і задньої) і корінцевої частини, скріплених між собою палітурним матеріалом, пов'язана із виникненням на початку нашої ери такої форми книги, як "кодекс", що збіглося в Європі з поширенням християнства. Оправу, що слугувала для скріплення та зберігання листів, робили із різних матеріалів ще наприкінці епохи античності в III—IV ст. (коптські кодекси). В період Середніх віків сформувалися такі типи оправи: ранньосередньовісна, візантійська, романська, готична, східна. За

характером покриття оправи бувають суцільнокриті та складені; за матеріалом: шкіряні, тканинні, картонні та ін. Оправи книг періоду Відродження (XIV—XVI ст.) розрізняють ще за стилем їхнього оздоблення. Протягом століть техніка виготовлення візантійської оправи розвивалася дуже повільно і лишалася загалом майже незмінною, чого не можна сказати про західноєвропейські оправи, які з поступом соціально-культурного та економічного життя суспільства відносно швидко набували певних видозмін, нових форм та деталей.

Етапи розвитку оправи були, звичайно, пов'язані з основними періодами історії книги:

1) епоха рукописного кодексу, яка підрозділяється на античний та середньовічний етапи, коли книгу часто виготовляли для конкретного замовника (тобто вона була унікальною, так само як і оправа для неї);

2) епоха книгодрукування від його початку до другої третини XIX ст. (період ручної праці в поліграфічному виробництві, зокрема у виготовленні оправи та паперу), коли різко зріс попит на оправи, оскільки значно збільшилася кількість книг на ринку, що, у свою чергу, зумовлювало впровадження механізації, технологічне спрощення процесу та зниження ціни на книги та оправи. Відповідно, все це викликало появу нової професійної групи, яка спеціалізувалася на виготовленні оправ для ринку (до цього потреби в оправах задовольнялися в невеликих майстернях при монастирях або університетських скрипторіях);

3) сучасна епоха розвитку машинно-фабричного поліграфічного виробництва (друга половина XIX — поч. XXI ст.), коли масове створення книг вимагало нових матеріалів, технологій, зокрема нових способів та прийомів палітурної справи. В XX ст., коли книги виробляли та продавали вже в палітурці, ручне виготовлення оправи перейшло у сферу декоративно-прикладного мистецтва (окрім робіт, пов'язаних з ремонтом та реставрацією оправи або створенням технічно-службової палітурки) [9, с. 138].

Вітчизняна дослідниця оправ та палітурного мистецтва О. Гальченко вирізняє чотири етапи розвитку західноєвропейської оправи (від епохи Середніх віків до початку епохи Нового часу): VI—IX ст. — ранньосередньовісна оправа; X—XI ст. — оправи дороманського періоду; XII—XIV ст. — романські оправи; XIV—XVI ст. — готичні оправи [2, с. 67]. В Україні розвиток оправи можна поділити на два великі періоди: візантійська техніка оправи — X — третя чверть XVI ст., в окремих регіонах України утримувалася до кінця XVII ст., та західноєвропейська — друга пол. XVI—XVIII ст. (була відома в Україні вже з XIV ст. і притаманна латиномовній книзі, яка побутувала тут паралельно з кириличною) [2, с. 116].

Для першого періоду характерні: техніка сліпого тиснення, розміщення оздоблення лише на кришках (корінець оправи не декорували, тобто лишався гладким), прямокутне обрамлення у формі суцільної (частіше — орнаментальної) рамки. Візантійський тип оправ, поширений в Україні наприкінці XVII ст., ймовірно, з'явився під впливом палітурного мистецтва балканських країн та Молдавії [7, с. 110]. Візантійські та ранньосередньовічні романські оправи складалися з дощок майже однакового розміру порівняно з блоком.

Для другого (західноєвропейського) періоду характерні: поява складних рамок-обрамлень, поширення золотого тиснення, поява пластин-кліше (середників та косинців), смисловим центром обрамлення постає сюжетний або орнаментальний середник по центру кришки [4, с. 148]. Визначення періодів існування різних за традицією оправ та загальні риси зовнішнього оформлення книги в Україні збігаються з історичним розвитком книжкової культури та суспільства загалом [6, с. 54]. Однак, оскільки важко зафіксувати в певний час чіткі межі застосування характерної

техніки виготовлення оправи книги, використання відповідних поліграфічних матеріалів, прийомів та способів її виробництва, будь-яка періодизація є відносно умовною і приблизною, але вона дає змогу прослідкувати зміни у часі основних принципів ознак та тенденцій розвитку. Форма кришок, їх розмір і конфігурація, способи кріплення та інші атрибути оправи в різні часи та в різних регіонах мали відмінності, досить суттєві при вивченні особливостей створення, розповсюдження та побутування книги в окремо взятих країнах. Проте, якщо від цього абстрагуватися, то за деякими типовими ознаками можна приблизно визначити період виготовлення оправи. Так, загалом можна сказати, що в західних країнах Європи оправа на дерев'яних дошках, обтягнутих шкірою, часто була притаманна палітурці XVI—XVII ст., а оправа з використанням картону як її матеріалу набула розповсюдження у виданнях XVII—XVIII ст. У XVI—XVIII ст. для більшості книг характерним матеріалом оправи був пергамент. У XV—XVII ст. в оправах книг, особливо великого формату, використовували здебільшого білу шкіру (переважно свинячу) [9, с. 138]. З XVII ст. набули поширення напівшкіряні оправи. Тверда палітурка з фальшивими бинтами була популярною в XIX ст., а з другої половини цього століття використовувалась м'яка суцільношкіряна палітурка з великим звисаючим кантом (як, до речі, й палітурка з хромової шкіри). Для XIX ст. характерним є застосування коленкору або ледерину та рельєфного тиснення.

З давніх часів палітурка була не тільки захисним засобом, а й головним елементом художнього оформлення книги. Рельєфність (тиснення) на кришках палітурки зустрічалася вже на ранніх коптських оправах у VI—VII ст., що в подальшому стало конструктивним елементом візантійських оправ. Для оздоблення використовували всілякі сорти шкіри, пофарбовані в різноманітні кольори. Приблизно з VIII ст. шкіряні оправи почали виробляти в Західній Європі [7, с. 101]. У Середні віки з розвитком книжкової справи та торгівлі, а також образотворчого мистецтва, зовнішньому вигляду книги приділяли ще більше уваги. На палітурках за допомогою тиснення або вирізання малюнків на шкірі зображували сюжетні картини, людські фігури, рослинний і декоративний орнамент тощо. Шкіра різних видів була найбільш уживаним матеріалом для виготовлення оправ у багатьох народів світу, а тиснення — найпоширенішим способом її оздоблення [5, с. 268]. Особливо розкішно прикрашали оправи богослужбових книг та фоліантів, що дарували можновладцям. Для оздоблення використовували бісер, слонову кістку, дорогоцінні камені, золото, срібло, багатобарвну емаль та ін. Романські кодекси XII—XIII ст. покривали дубленою, а також м'якою шкірою (часто замшею). Майже до початку XIX ст. у виготовленні оправ на території східних слов'ян продовжувалися традиції, що були закладені ще в період Київської Русі та походили з особливостей формування книжкового мистецтва Візантії [10, с. 174].

На землях України книжкова справа, зокрема палітурне мистецтво, почала розвиватися з поширенням християнства в XII—XIII ст. За велінням Ярослава Мудрого (978—1054), Святослава Ярославича (1027—1076), Мстислава Володимировича (1076—1132) та інших князів створювалися книги в дорожочинних оправах, прикрашені мініатюрами, буквицями та іншими книжковими художніми елементами. До сьогодення таких книжок з того часу збереглося небагато. Найвідомішими серед них є Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр., Ізборник Святослава 1073 р. з портретом Ярослава і Мстислава Євангеліє, створене не пізніше 1117 р.

В Україні інтролігаторство було своєрідним видом декоративно-прикладного мистецтва, передусім художнього оформлення книги, що поширювалося під впливом східних традицій з XI ст. і набуло подальшого розвитку в руслі

загальноєвропейських мистецьких стилів. Для західноєвропейських оправ з кінця XV ст. (готичні й ренесансні оправи) характерні канти з трьох сторін. З третьої чверті XVI ст. аналогічна форма з'явилась і в східноєвропейських оправах. В Україні та Білорусі вони почали поширюватися приблизно з другої половини XVI ст., а в Росії — наприкінці XVI — на поч. XVII ст. Для східнослов'янської оправи до кінця XV ст. були характерні прямокутні кришки (відсутність скосів). Наприкінці XVI — поч. XVII ст. кришки, з кантами і без них, мають скоси як із зовнішньої, так і з внутрішньої сторін дощок (така форма існувала до XVIII ст.).

З XIV ст. мистецтво оздоблення книжкових оправ особливо бурхливого розвитку набуло в Італії. Згодом його підхопили і розвинули французькі майстри. Під впливом ідей Відродження в оправах використовували античні орнаментальні композиції. Тоді було запроваджено техніку гравірування, яка сприяла чіткості й акуратності виконання орнаментальних творів у палітурних роботах. В епоху Ренесансу під час виготовлення оправи, залежно від її змісту і призначення, використовували низку способів і прийомів оформлення: блінтове тиснення, інкрустацію (поєднання шкір різних кольорів для створення узору), шрифтові написи тощо.

Шкіряні оправи, як вже зазначалося, були найпоширенішим видом оправ XVI—XVIII ст., що дійшли до сьогодення. В XII—XIX ст. західноєвропейські книги в шкіряній оправі здебільшого прикрашалися блінтовим тисненням, при якому за допомогою нагрітого до певної температури металевого штампа на палітурках одержували заглиблене зображення. Шкіряна оправа із художнім золотим тисненням за зовнішнім виглядом не поступалася окладним оправам, а виробництво було значно дешевшим. Оправи рукописних книг, оздоблені сліпим (також називають простим або блінтовим) тисненням на шкірі, з'явилися в Україні в XII ст., а тисненням золотом — в середній XVI ст. [2, с. 187]. На території України оправи зі шкіри із золотим тисненням також були одними з найбільш розповсюджених. Зазвичай кришки оправи східнослов'янських книг мали оформлення у вигляді прямокутної простої або складної рамки, яка йде по її периметру, обрамляючи внутрішнє поле, яке прикрашалося залежно від моди і традицій, характерних для певної палітурної майстерні, друкарні чи скрипторії. Найбільшого розвитку українське інтролігаторство набуло у XVI — першій половині XVIII ст. Його найголовніші осередки діяли у Львові, Києві та Чернігові. Мистецтво оправлення книг у XVII—XVIII ст. на українських землях розвивалося в спільному європейському руслі розвою палітурного мистецтва та час від часу зазнавало впливів різних художніх стилів Ренесансу, бароко, класицизму тощо, але основні його принципи ґрунтувалися на національній мистецькій традиції.

В XVII—XVIII ст. "законодавцем стилю" (лат. "arbiter elegantiae") палітурного мистецтва залишалася Франція, де з'явилися такі стилі оформлення оправ, що пізніше швидко поширювалися по всій Європі, як "семе", "ля фанфар", "пуантіль", "левантель" (оправи у такому стилі були досить поширені в Україні й характерні для майстрів друкарні Києво-Печерської лаври), "яненістські оправи", "дантель" та ін. Звичайно, власні традиції оздоблення оправи книг були в різних країнах Сходу і Заходу, але вони швидко видозмінювалися та набували відповідних "модних" запозичень. Французькі оправи, що відрізнялися красивим і гармонійним розташуванням прикрас, стали еталоном формування європейського палітурного мистецтва.

Як зазначалося, основною функцією призначення оправи було збереження сторінок книжкового блоку від пошкоджень та згодом настільки ж важливими стали естетична та інформаційна функції. Техніка оправлення книг вдосконалювалась відповідно до змін в духовно-культурному та економічному житті суспільства. З розвит-

ком книгодрукування процес опрацювання книги поступово перетворювався з окремого виду ремесла на складову поліграфічного виробництва. Темп і внесок у розвиток інтролігаторства у різних народів був неоднаковий, кожен запозичав щось від сусідів і створював лише йому притаманні особливості цього мистецтва. Спрощення та механізація технології виготовлення оправи в XIX ст. призвели до ототожнення оправи і палітурки. Палітурка фактично стала рівноцінним заміником оправи та її синонімом. Саме на початку XIX ст. терміни "палітурник" та "палітурництво" стали загальноживаними [2, с. 135]. Отже, занепад шкіряних оправ у XIX — на поч. XX ст. був спричинений механізацією видавничо-поліграфічної справи, запровадженням нових, дешевших поліграфічних матеріалів.

Дослідження оправи є складовою книгознавчого аналізу, в якому у взаємозв'язку використовуються джерелознавчі та книгознавчі методики вивчення книги певного історичного періоду розвитку книжної культури. Аналіз особливостей конструкції оправи рукописів і стародруків, дослідження усіх її деталей при реставрації дозволяють відтворити та зберегти історичну картину створення книги як артефакту культури. Така інформація дає змогу відкрити нові сторінки в історії створення та побутування книги, тому так важливий науковий підхід до опису кожного елемента конструкції книги, що вимагає від бібліотечних працівників відповідного вивчення спеціалізованих наукових праць, присвячених певним аспектам дослідження, реставрації та зберігання книжкових пам'яток.

Список використаної літератури

1. Гальченко О. М. Бібліопегістика / О. М. Гальченко // Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [І. Н. Войцехівська та ін.]. — Київ, 2008. — С. 80—86.
2. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис / О. М. Гальченко. — Київ : НБУВ, 2005. — 375 с.
3. Гальченко О. М. Переплет украинских рукописных и первопечатных книг: современное состояние изучения и дальнейшие перспективы / О. М. Гальченко // Библиотеки академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. — 2007. — Вып. 5. — С. 81—105.
4. Гальченко О. М. Сюжетні середники на українських оправах другої половини XVI—XVIII ст.: перспективи вивчення / О. М. Гальченко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: книга в історії і культурі. — 2012. — Об'єднан. вип. 2011—2012 рр. — С. 147—160.
5. Гальченко О. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків: спроба аналізу та опису / Олена Гальченко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 2000. — Т. 240 : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 438—456.
6. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / Л. А. Дубровіна. — Київ : [б. в.], 1992. — 262 с.
7. Зінченко С. В. Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові / С. В. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — 2000. — Вип. 4. — С. 101—112.
8. Модзалевський В. Л. Дещо про давніх інтролігаторів / В. Л. Модзалевський // Наше минуле. — Київ, 1918. — Ч. 2. — С. 1675—1676.
9. Сыркова И. А. Западноевропейский переплет XV—XVIII веков: проблемы локализации и датировки / И. А. Сыркова // Информационное обеспечение науки Беларуси: от рукописей к электронным информационным ресурсам / Нац. акад. наук Беларуси, Центр. науч. б-ка им. Я. Коласа. — Минск, 2006. — С. 137—147.
10. Шварц Е. М. О византийском влиянии на русский переплет / Е. М. Шварц // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1991. — Вып. 23. — С. 169—181.

Исследовано развитие оправ и переплетного искусства в Украине, дана характеристика основных исторических этапов и техник, определены семантические отличия в терминологии.

Development of frames and binding art is investigational in Ukraine, description of the basic historical stages and techniques is given, semantic differences are certain in terminology.

Надійшла до редакції 4 липня 2014 року